

Абдразакова Г.Ш.

ДҮЙНӨНҮН КОНЦЕПТУАЛДУУ СҮРӨТҮ

Абдразакова Г.Ш.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА

G.Sh. Abdrazakova

CONCEPTUAL WORLD PICTURE

УДК:894.7/25

Макалада дүйнө сүрөтүнүн гносеологиялык аспектилери каралган. Мында дүйнө сүрөтү – бул биринчи жагынан дүйнөнүн образы, экинчи жагынан – бул адамдын өзүн жана анын дүйнөгө болгон мамилесинин ыкмаларын түшүнүү тууралуу ой келтирилет.

Негизги сөздөр: концепт, дүйнө, тил, адам, жаратылыш, аң-сезим, сүрөт.

В статье рассматриваются гносеологические аспекты картины мира. В ней проводится мысль о том, что картина мира – это с одной стороны образ мира, а с другой – это понимание человеком себя самого и способ его отношения к миру.

Ключевые слова: концепт, мир, язык, человек, природа, сознание, картина.

The given article considers gnoseological aspect of world picture. It held the idea that the word picture is an image of the world on the one hand, and, on the other hand, is an understanding of the human himself and the way of his attitude toward the world.

Key words: concept, world, language, human, nature, meaning, picture.

Дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтү адамдын жашоосунун, анын ишмердүүлүгүнүн жана объективдүү реалдуулукка болгон рефлекциядагы дүйнөнүн жаңы образдарын куруунун негизинде калыптанган предметтештирүү, объективдештирүү жана дүйнөнүн образдарын түшүнүү процесстери аркылуу жаралат.

Дүйнөнүн айрым бир өлкөлөрү туурасындагы билимдерден айырмаланып, дүйнө сүрөтү дүйнөнүн субъект үчүн ыңгайлаштырылып тартипке салынган, системалаштырылган логикалык конструкциясы болуп эсептелет.

В. Дильтей баса белгилегендей, реалдуулукту аңдап билүү - дүйнө сүрөтүн түзүүдөгү маанилүү учурлардын бири. Алар – жашоо-турмушта ээлеген позициянын, биздин жалпы психикалык түзүмүбүздүн курамынын турмуштук тажрыйбасынын натыйжасы» [1, 225-б.]. Адамдардын жашоо-турмуштук тажрыйбасы канчалык өзгөрбөсүн, «дүйнө таанымдын өнүгүүсү дүйнө сүрөтүнүн туруктуулугуна болгон эрк менен аныкталат...» [1, 225-б.].

Маселени ушундайча түшүнүү бизди «дүйнө сүрөтү» терминин болгону тигил же бул милдеттерди чечүүдө колдонулуучу ыңгайлуу курал катары гана кабыл алуубузду мажбур кылат. Ооба, «дүйнө сүрөтү» бизге дүйнө туурасындагы жалпы көз карашты берүүгө милдеттүү. Бирок, бул жалпылык

шарттуу түрдө болгондуктан, биздин дүйнө туурасында акыркы жана жыйынтыктоочу сөзүбүз дооталаптан оолактатылган. Болгону биз белгилүү бир милдеттерди чечүү үчүн аларды системалаштырып жалпылайбыз, азырынча биз аларды чечип жатканда дүйнөнүн аталган образы биз үчүн ыңгайлуу болуп эсептелет. Алсак, материалдык өндүрүш аркылуу баяндалган бүткүл дүйнөлүк тарых азырынча бизге чарбалык маселелер манилүү болуп тургандыктан жашоого толук укугу бар. Болгону бул аркылуу дүйнөлүк тарыхтын маңызы туурасында акыркы жооп алынды деп ой калчоого болбойт. Андан сырткары, балким, эч кандай дүйнө туурасында айтуунун кереги жоктур, анткени фрагменттештирүү постмодернистик кабылдоонун бирден-бир принциби болуп калууда. Бирок, эгерде биз дүйнө сүрөтүнүн курамына билимдерди эле эмес, баалуулуктарды да киргизген болсок, анда дүйнө образын таанымдын натыйжасы катары карасак да, бардык объектилерге жасалуучу ыкмалардын принциптеринин жыйындысы туурасында ой жүгүртүүгө толук укугубуз бар. Андай болсо биз өзүбүздүн концептте «дүйнөдөн» «сүрөткө» болгон басымды аралаштырабыз.

Окумуштуулар ар кыл дүйнө сүрөттөрүн бөлүп көрсөтүшүп, классификациялардын түрдүү критерийлерин сунуш кылышат. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, дүйнө менен байланышта болгон канча байкоочу болсо, ошончо дүйнө сүрөтү болот; «дүйнө таанымдын канча призмасы болсо, ошончо дүйнө сүрөтү бар, адам дүйнөгө өзүнүн жеке тажрыйбасы аркылуу эле карабайт; байкоочу үчүн канча дүйнө болсо, ошончо дүйнө сүрөтү бар. Дүйнө сөзүнүн синоними катары реалдуулук (объективдүүлүк), чындык, болмуш, табият жана адам кызмат кылат [2].

Дүйнө жалпы жонунан дүйнөнүн жеке илимий сүрөттөрүнүн синтезинин натыйжасында пайда болгон дүйнөнүн илимий сүрөтүндө чагылдырылышы мүмкүн жана адамдын бүткүл рухий активдүүлүгүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет. Ал адамдын психикасынын сезимдик формаларынын чагылышынын (кабыл алуу, элестөө, байкоо, кыял) же түшүнүү учурларынын (аң-сезимдик, аң-сезимдик эмес же жогорку аң-сезимдик) натыйжасы эмес.

Дүйнө сүрөтү субъектилик-объектилик мамилелерди билдирип турат. Бир жагынан, дүйнө сүрөтүндө дүйнөнүн касиеттери бизден сырткары чагылдырылып, ал дүйнөнүн элесин берип турат, экинчи жагынан, - ал субъективдүү мааниге ээ болгон элес, формасы жагынан субъективдүү, дүйнөнүн тарыхый

конкреттүү образы. Объект дүйнө сүрөтүнүн мазмунун аныктайт, субъектинин тематикалык талдоосуна көз каранды. Ушуга байланыштуу төмөнкү жагдайларга токтолуп кетүүгө туура келет.

Дүйнө сүрөтүнүн классификациясынын негизинде ушундай белгилер жатышы ыктымал: 1) дүйнө сүрөтүн жараткан субъекти; 2) объекти (дүйнө же анын фрагменттери), субъектинин активдүүлүгүнөн келип чыккан образ; 3) чагылдыруунун формасы, объектинин (дүйнөнүн) элеси.

Дүйнө сүрөтүнүн субъектисинин түшүнүгүнө байланыштуу дүйнө сүрөтү жекелик жана жамааттык болуп ажыратылат. Убакытты эске алуу менен, ар бир маданий-тарыхый доорлордун өзгөчөлүктөрүн таанып-билүүнүн негизинде архаикалык, орто кылымдык, механикалык жана азыркы мезгилдик дүйнө сүрөттөрү туурасында сөз кылууга болот.

Дүйнө сүрөтүнүн синхрондуу түрдөгү классификациясы анын негизине субъектинин мүнөздөмө берүүсү аркылуу аныкталат: 1) жашы (чоңдордун, жаштардын, өспүрүмдөрдүн ж.б. дүйнө сүрөтү); 2) психологиялык абалы (нормалдуу жана патологиялык дүйнө сүрөтү); 3) кесиптик (композитордун, мугалимдин, инженердин ж.б. дүйнө сүрөтү); 4) улуттук (кыргыздардын, орустардын, казактардын дүйнө сүрөтү); 5) социалдык статусу; 6) адамдын темпераменти же башка белгилери.

Дүйнө сүрөтүнүн калыптануу процесси бири-бирине айкалышкан эки багыт аркылуу жүзөгө ашат: 1) дүйнө сүрөтүнүн атрибуттук мүнөздөрүнүн аныкталышы (космологиялык мерчемдүүлүк, субъекти үчүн системалардын аныктыгы, туруктуулук жана динамикалуулук, көрсөтмөлүүлүк, жалпылык, антропоборбордук ж.б.у.с.); 2) булардын негизинде дүйнө сүрөтүнүн белгилерин аныктоо, өзгөчөлөнгөн дүйнө сүрөттөрүнүн дифференциалдуу белгилерин тактоо.

М.Хайдаггер белгилегендей, дүйнө сүрөткө кире албаса, анда дүйнө сүрөтү жаралышы мүмкүн эмес. Ошондуктан, ушундай мааниде дүйнөнүн антикалык жана орто кылымдык сүрөтү туурасында айтууга болбойт. Антикалык жана орто кылымдын маданияттары эч качан дүйнөнү өзүлөрүнө карама-каршы же алардын алдында турган көрүнүш катары кабыл алышкан эмес. Дүйнө алардын компетенциясынан жана тейлөөсүнөн оолак болгон. Индивид же коомчулук өзүлөрүн бүтүндүктүн бир бөлүгү катары караган жерде, өзүн дүйнөгө карама-каршы койуучулук болушу мүмкүн эмес, демек, дүйнө сүрөтү да болбойт.

Ошондуктан, дүйнөнү сүрөт катары кабыл алуу Жаңы мезгилдеги адамга гана таандык болгон кайталангыс жетишкендик катары эсептелет. Ушул мезгилден тартып ойломдун алкагында салгылашууга байланып калган белгилүү субъекти-объектилик мамилелер пайда болот. Бирок эң башкысы, дүйнө баш ийүүнүн, тизе бүгүүнүн, ээ болуунун, үстөмдүк кылуунун объектиси гана боло алат, анткени адам субъекти катары өзүн анын чектеринен алып чыгып кетет, дүйнө ага эч каршылык көрсөтө албайт.

Эгерде табигый илимдердин бардык корпустарынын социомаданий булактарына көз жүгүртө турган болсок, анда дүйнөнү жансыз кылуу аракетин көрүү (физиканын деңгээли) эч кыйынчылык жаратпайт, анткени мындай дүйнөнү багындыруу оңойго турат. Ооба, илимий изденүүнүн мүнөзүнүн өзүндө таанымдын теренинин мындай деңгээлине чыгуу аракетин көргөн конструктордун колун оңой эле көрүүгө болот. Мында каалаган нерселерди жасап алыш үчүн бүтүндүк бөлүнөт жана структуралык бирдиктерге ажыратылат. Ал эми дүйнө бүтүндүк катары каралса, б.а. толугу менен чечмеленсе, анда мындай үстөмдүктү орнотуу мүмкүнчүлүгү кыйла реалдуу.

Ошону менен бирге, көнүмүшкө айланган, терс жактары жок терминди колдонуунун маңызы жана келечеги туурасында ой жүгүртүү менен, биз дайыма хайдаггерлик окуунун тереңдигин унутпашыбыз абзел. Бирок андай болсо кылымдар, ал тургай миң жылдар аралыгында дүйнө сүрөтү туурасында эмнени айта алабыз? Постмодернге таандык сындык жана ал тургай келекеликтин рухунда биз өзүбүздү тигил же бул дүйнөлүк процесстердин имманенттик бөлүгү катары аңкоолук чечмелөөдөн эле эмес, дүйнөнүн үстүнөн болгон эпистемологиялык, технологиялык үстөмдүктүн мүмкүнчүлүгүнөн жана келечегинен кол жуудук деп айта алабыз. Биз ал тургай дүйнөнү сүрөттүк кабыл алууга чейинки мүмкүнчүлүктөрдү да көрө албай турабыз (бирок калыбы, «дүйнө» бизге «сүрөт» менен бирге гана берилет). Андан тышкары, постмодерндин алкагындагы дүйнөнүн сүрөтү туурасында айтууга мүмкүн болбой бараткандай туюлат.

Демек, «дүйнө сүрөтү» терминин колдонуу контексти кандай багытта кеңейип, трансформацияланат жана кандай функцияларды аткарган жана аткара алат? Баарынан мурда, биз эми убакытта эле эмес, мейкиндиктеги ар кыл дүйнө сүрөтү туурасында кеп кыла алабыз. Дүйнө биздин алдыбызда физикалык универсум эле эмес, социалдык, тилдик, демейкинин дүйнөсү, саясаттын, адабияттын ж.б.у.с. дүйнөсү катары да кабылданат. Дүйнөлөр көбөйүүдө. Андан сырткары, аталган дүйнөгө биз билимдерди эле эмес, баалуулуктарды, жүрүм-турум моделдерин, баштан өткөрүүнүн үлгүлөрүн ж.б.у.с. киргизебиз.

Мындай көз караштарга карата биздин интерпретациябыз болуп жаткандыгына байланыштуу антикалык же орто кылымдык дүйнө сүрөтү жөнүндө айтууга болот. Калыбы, байыркы гректер, кытайлар өзүлөрүнүн мифология, философия жана диндеринде аларды курчап турган реалдуулукту сүрөт катары кабыл алышкан эмес. Баяндап берүүчү бул биздин тил. Бирок өткөн туурасындагы билимдер башкаларды түшүнүү аркылуу болсо дагы биздин түшүнүгүбүз үчүн ылайыкташкан. Балким көптөгөн архаикалык маданияттар өзүлөрү жана дүйнө туурасындагы жалпы көз караштарды таптакыр эле түзүшкөн эместир. Ошондуктан, аларга карата «дүйнө сүрөтү» терминин колдонуу менен биз интер-

претациянын процедураларын эле эмес, көз караштардын бүтүндүгүн жасалма түрдө кайрадан түзүү реконструкцияларын да жүзөгө ашырабыз.

Акырында, биз медицина менен живописте адамдардын образы болгону сыяктуу эле ар кыл дүйнөлөрдүн бар экендиги туурасында кеп кыла алабыз. Балким, мисалы, батыш менен чыгыштын дүйнө сүрөттөрүнүн ортосундагы макулдашуу маселесин талкууга алуу. Илим, идеологияга мүнөздүү болгон талаш-тартышты дүйнө сүрөттөрү арасындагы атаандаштыкка жайылтуу чоң мааниге ээ. Андан сырткары, маселелерди коюу ыкмалары дүйнөнү сүрөт катары кароо мүмкүнчүлүгүн жаратат. «Батыштын даанышмандыгы» бардык эле адамзаттык билимдер жана баалуулуктар олуттуулукту олуттуусуздуктан бөлүүгө жол ачарын, бир чектер басылып экинчилери өсүп чыгарын боолголоп түшүнүүдө турат. Бирок даанышмандык соттоого жана жазалоого мүмкүндүк берген абсолюттуу критерийлердин жок экендигин түшүнүүдө да турат. Ошондуктан, биз өзүбүздү сүрөттөр менен курчап алууга жана аларга карата кыйла өзгөчөлөнгөн эпистемологиялык жана этикалык позицияны иштеп чыгууга кудуретибиз жетет, ал «гуманизм», «толеранттуулук», «плюрализм» ж.б.у.с. аталыштарга ээ.

Демек, дүйнө сүрөтүнүн субъектиси катары жалпы жонунан коом, конкреттүү-тарыхый этаптагы коом жана индивид эсептелет. Муну менен аталган курамдардын карым-катнаштары тарыхый жактан өзгөрмөлүү келип, объект дайыма эле өзүн дүйнө сүрөтүнүн субъектиси катары андап биле бербейт. Алсак, мифологиялык доордун адамы «Мен» жекелик катары эмес, болгону уруунун өкүлү болом, б.а. «мен

ким болсом, ошолмун» жана бардык жалпы мифтик субстанцияда орунга ээ болгондордонмун [3].

Мифологиялык аң сезимде тааным практика жүзүндө андап билинбейт, рефлексияланбайт. Ушундан улам адамдын аң сезиминде дүйнө сүрөтү дүйнө менен төп келишет, ал эми адам анын бир бөлүгү болуп эсептелет [4].

Илимий дүйнө сүрөтүндө тааным рефлексияланат, субъект жана объектке бөлүнүүсү андап билинет, ал эми дүйнө сүрөтү тарыхый жактан өзгөрмөлүү жана салыштырмалуу келген образ катары түшүндүрүлөт. Платон түшүнгөндөй, тааным – бул реалдуулукту кайрадан түзүү. Ал мындай деп белгилейт: «Ойлом – бул ар бирине аныктама берүү үчүн жана изилдөөнүн предметин таасын кылуу үчүн жеке идеяга бардык жерде чачылгандарды чогултуу мүмкүнчүлүгү» [5, 38-б.].

Ошентип, дүйнө сүрөтү – бул бир жагынан дүйнөнүн образы, экинчи жагынан бул адамдын өзүн жана анын дүйнөгө болгон мамилесинин ыкмаларын түшүнүү.

Адабияттар:

1. Дильтей, В. Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах [Текст] / В. Дильтей // Культурология. 20век: Антология. - М.: Юрист, 1995. - С. 225.
2. Серебренников, Б.В. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира [Текст] / Б.В. Серебренников. – М.: Симпозиум, 1990. - 549 с.
3. Хоружий, С.С. Диптих безмолвия [Текст] / С.С. Хоружий. - М.: Виста, 1991. - 540 с.
4. Розин, В.М. Становление античной культуры (философские этюды). [Текст] / В.М. Розин // Философские науки. - 2006. - №7. - С. 52.
5. Платон. Собрание сочинений [Текст] / Платон. - М.: Симпозиум, 1993. – 509 с.

Рецензент: к. филол. н. Айдарова Д.М.